

ТЕМА 1.
ЮРИДИЧНИЙ САМОЗАХИСТ: ОСНОВИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ
(2 год.)

Девіз

Praemonitus praemunitus (лат.), Forewarned is forearmed (англ.)
(Хто поінформований – той озброєний)

1. Поняття, види та способи юридичного самозахисту.

Ознаки:

1. Це правомірні дії юридичної або фізичної особи;
2. Вони вживаються для забезпечення, реалізації та захисту своїх прав;
3. Вживаються у разі загрози порушення чи фактичного їхнього порушення протиправними діями.

Юридичний самозахист - правомірні дії юридичної або фізичної особи, що вживаються для забезпечення, реалізації та захисту своїх прав у разі загрози порушення чи фактичного їхнього порушення протиправними діями держави або іншої юридичної чи фізичної особи.

Види юридичного самозахисту:

1. За галузевою ознакою:
  - самозахист цивільних прав;
  - самозахист трудових прав;
  - самозахист конституційних прав;
  - самозахист прав у кримінальному провадженні;
  - самозахист прав у цивільному провадженні;
  - самозахист прав у адміністративному провадженні;
  - та ін.
2. За особою, що протиправно посягає на права:
  - юридичний самозахист від протиправних дій органів та посадових осіб держави;
  - юридичний самозахист від протиправних дій органів та посадових осіб місцевого самоврядування;
  - юридичний самозахист від протиправних дій суб'єктів господарювання;
  - юридичний самозахист від протиправних дій фізичних осіб;
3. За видом прав людини:
  - самозахист громадянських (особистісних) прав;
  - самозахист політичних прав;
  - самозахист соціально-економічних прав;
  - самозахист соціально-культурних прав;
  - та ін.

4. За способом здійснення:

- в адміністративному порядку;
- у судовому порядку;
- превентивні дії.

2. Права людини як об'єкт юридичного самозахисту. Межі прав людини.

Об'єктом юридичного самозахисту є *«права людини»* або так звані *«суб'єктивні права»* – це зумовлені рівнем розвитку суспільства можливості людини.

Однією з причин порушення прав людини є недостатня обізнаність людей, щодо змісту їхніх прав.

Зміст суб'єктивного права:

1. *право на власні дії* — індивід має право самостійно визначати позитивну лінію своєї поведінки.
2. *право на дії іншої особи* — індивід може вимагати певної позитивної поведінки від іншої особи.
3. *право на дії держави* — індивід може звернутися по допомогу до держави, якщо його суб'єктивне право порушується, або якщо право не може бути реалізоване без державного втручання.

Порушення прав може здійснюватись як не правомірними діями так і шляхом зловживання правом. Права людини не є абсолютними. Вони можуть бути обмежені в порядку та у випадках передбачених Конституцією та законом.

Найкраще відображається суть поняття «межі прав людини» у прислів'ї: *«Твої права закінчуються там, де починаються права іншої людини»*. Прислів'я виникло внаслідок історії про англійця Патріка Хулігена, ім'я якого стало загальноживаним словом у 19 ст. Коли його черговий раз судили за бійку, він заявив, що є вільною людиною і робить те, що захоче. Суддя на це відповів: *«Ваша свобода махати кулаками закінчується там, де починається кінчик носа людини, що стоїть поряд»*.

Ознаки зловживання правом:

1. наявність в особі суб'єктивного права (зловживати можна тільки суб'єктивним правом);
2. діяльність особи, що спрямована нібито на реалізацію цього права, видимість правомірності поведінки;
3. неочевидність протиправної поведінки;
4. використання недозволених засобів і способів здійснення права;
5. здійснення права всупереч його соціальному призначенню;
6. усвідомлення особою незаконності своїх дій, свідомий вихід за встановлені законом межі (наявність умислу);
7. заподіяння шкоди (збитку) інтересам суспільства чи інтересам іншої особи;

Врегулювання зловживання правом в Українському законодавстві:

Так, у ст. 13 Цивільного кодексу України зазначено:

1. Цивільні права особа здійснює у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства.

2. При здійсненні своїх прав особа:

- зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині.
- повинна додержуватися моральних засад суспільства.

3. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах.

4. Не допускаються використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку, а також недобросовісна конкуренція.

У разі недодержання особою при здійсненні своїх прав вимог, які встановлені частинами другою - п'ятою цієї статті, суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом.

Як різновид зловживання правом часто визнають зловживання владою чи службовим становищем, перевищення повноважень з боку органів держави та місцевого самоврядування.

Згідно ст.19 Конституції України: *«Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України».*

Це означає, що будь які їхні дії, що виходять за межі законодавства можна розглядати як протиправні.

Види зловживання правом:

- у сфері конституційного права («чорний піар», використовуваний у передвиборній агітації);
- у сфері сімейного права (фіктивні шлюби; зловживання батьківськими правами — заподіяння фізичної, психічної, моральної шкоди дитині тощо);
- у сфері цивільного права (зловживання домінуючим становищем на ринку; підкуп службовців конкурентом; несумлінна реклама з метою створення умов для збуту товарів) та ін.
- у сфері кримінального права: зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України); Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст. 364-1 КК України); Перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу (ст. 365 КК України); Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги (ст. 365-2 КК України) та зловживання

впливом (ст. 369-2 КК України), в основі диспозицій цих заборон прямо використано термін «зловживання» та ін.

3. Механізм юридичного самозахисту.

Звернення громадян. Порядок подання звернень громадян регулюється Законом України «Про звернення громадян»: пропозиція (зауваження); заява (клопотання); скарга.

Процесуальні документи: заява; клопотання; скарга; позов; апеляційна та касаційна скарги; угоди, що укладаються у судовому процесі. Порядок формування і вимоги встановлені процесуальним законодавством України: Цивільним процесуальним кодексом України; Кримінальним процесуальним кодексом України тощо.

Види звернень громадян:

Пропозиція (зауваження) - звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства.

Заява (клопотання) - звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності. Клопотання - письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Скарга - звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

Згідно із статтею 4. Закону до рішень, дій (бездіяльності), які можуть бути оскаржені, належать такі у сфері управлінської діяльності, внаслідок яких:

порушено права і законні інтереси чи свободи громадянина (групи громадян);

створено перешкоди для здійснення громадянином його прав і законних інтересів чи свобод;

незаконно покладено на громадянина які-небудь обов'язки або його незаконно притягнуто до відповідальності.

Вимоги до звернення.

1. Адресат звернення: Звернення адресуються органам державної влади і органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям

незалежно від форми власності, об'єднанням громадян або посадовим особам, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненнях питань.

2. Суб'єкт звернення: Звернення може бути подано окремою особою (індивідуальне) або групою осіб (колективне).

Особливою формою колективного звернення громадян до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування є електронна петиція, яка подається та розглядається в порядку, передбаченому статтею 23¹ цього Закону.

3. Форма звернення: Звернення може бути усним чи письмовим.

Усне звернення викладається громадянином на особистому прийомі або за допомогою засобів телефонного зв'язку через визначені контактні центри, телефонні "гарячі лінії" та записується (реєструється) посадовою особою.

Письмове звернення надсилається поштою або передається громадянином до відповідного органу, установи особисто чи через уповноважену ним особу, повноваження якої оформлені відповідно до законодавства. Письмове звернення також може бути надіслане з використанням мережі Інтернет, засобів електронного зв'язку (електронне звернення).

4. Зміст звернення. У зверненні має бути зазначено *прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги.* Письмове звернення повинно бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати.

В електронному зверненні також має бути зазначено електронну поштову адресу, на яку заявнику може бути надіслано відповідь, або відомості про інші засоби зв'язку з ним. Застосування електронного цифрового підпису при надсиланні електронного звернення не вимагається.

Наслідки недодержання вимог. Звернення, оформлене без дотримання зазначених вимог, повертається заявнику з відповідними роз'ясненнями не пізніше як через десять днів від дня його надходження, крім випадків, передбачених частиною першою статті 7 цього Закону.

У відповідності до статті 18 Закону громадянин, який звернувся із заявою чи скаргою до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, об'єднань громадян, засобів масової інформації, посадових осіб, має право:

- особисто викласти аргументи особі, що перевіряла заяву чи скаргу, та брати участь у перевірці поданої скарги чи заяви;
- знайомитися з матеріалами перевірки;
- подавати додаткові матеріали або наполягати на їх запиті органом, який розглядає заяву чи скаргу;
- бути присутнім при розгляді заяви чи скарги;
- користуватися послугами адвоката або представника трудового колективу, організації, яка здійснює правозахисну функцію, оформивши це уповноваження у встановленому законом порядку;
- одержати письмову відповідь про результати розгляду заяви чи скарги;

- висловлювати усно або письмово вимогу щодо дотримання таємниці розгляду заяви чи скарги;
- вимагати відшкодування збитків, якщо вони стали результатом порушень встановленого порядку розгляду звернень.

Стаття 20 Закону визначає терміни розгляду звернень громадян. Згідно з даною статтею звернення розглядаються і вирішуються у термін **не більше одного місяця від дня їх надходження**, а ті, які не потребують додаткового вивчення, - невідкладно, але **не пізніше п'ятнадцяти днів від дня їх отримання**. Якщо в місячний термін вирішити порушені у зверненні питання неможливо, керівник відповідного органу, підприємства, установи, організації або його заступник *встановлюють необхідний термін для його розгляду, про що повідомляється особі, яка подала звернення*. При цьому загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, **не може перевищувати сорока п'яти днів**.

На обгрунтовану письмову вимогу громадянина термін розгляду може бути скорочено від встановленого цією статтею терміну.

4. Конституційні гарантії прав і свобод людини в механізмі юридичного самозахисту.

1. Право знати свої права і обов'язки (ст.57 Конституції України). Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є не чинними.

2. Право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

3. Право на судовий захист:

- Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.
- Кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом.
- Кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

4. Право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ст.55 Конституції України).

5. Право на **професійну правничу допомогу**. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав (ст.59 Конституції України). Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист. Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду (ст.63 Конституції України).

Право на професійну правничу допомогу деталізується у галузевому законодавстві. Так, згідно з ст. 49 Кримінального процесуального кодексу Слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд зобов'язані забезпечити участь захисника у кримінальному провадженні у випадках, якщо підозрюваний, обвинувачений заявив клопотання про залучення захисника, але за відсутністю коштів чи з інших об'єктивних причин не може його залучити самостійно.

Також, ст.52 КПК України передбачені випадки, коли участь захисника є обов'язковою: у кримінальному провадженні щодо особливо тяжких злочинів (участь захисника забезпечується з моменту набуття особою статусу підозрюваного); щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення у віці до 18 років, - з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою; щодо осіб, які внаслідок психічних чи фізичних вад (німі, глухі, сліпі тощо) не здатні повною мірою реалізувати свої права, - з моменту встановлення цих вад та ін.

6. **Право на відшкодування** за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування **матеріальної та моральної шкоди**, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст.56 Конституції України).

У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням (ст.62 Конституції України).

7. **Право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази.** За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність (ст. 60 Конституції України).

8. **Презумпція невинуватості.** Згідно із ст. 62 Конституції України:

- Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.
- Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину.
- Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях.
- Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

9. **Право не свідчити проти себе та своїх близьких:**

- Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом (ст.63 Конституції України).
- Згідно з ст.3 КПК України: близькі родичі та члени сім'ї - чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і

мають взаємні права та обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі;

10. Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення. Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер (стаття 61)

11. Згідно з ст.64 Конституції України конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України.